

TÜRKOLOGİYA

- AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ RƏYASƏT HEYƏTİ
- ПРЕЗИДИУМ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
- THE PRESIDUM OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

BAKİ - 2018

3

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
RƏYASƏT HEYƏTİ

TÜRKOLOGİYA

- *Beynəlxalq elmi jurnal*
- *Международный научный журнал*
- *International scientific journal*

- *1970-ci ildən nəşr olunur*
- *Издаётся с 1970 года*
- *Published since 1970*

- *İldə 4 dəfə çıxır*
- *Выходит 4 раза в году*
- *Published quarterly*

№ 3

İYUL-AVQUST-SENTYABR

BAKI – 2018

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

YAZILI ABİDƏLƏR
ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ
WRITTEN MONUMENTS

ABET SEMET (Almanya)*

ESKİ UYGURCA ÇEVİRİ METİNLERİ IŞIĞINDA
ORHUN YAZITLARININ SÖZ VARLIĞI

Özet

Bu makalede “*idi oksuz*” ve “*bulun*” kelimeleri incelenecektir. İlk kelimenin kökeni ve anlamı uzun yıllar çalışılmıştır ancak ikinci kelimenin kökeni konusunda neredeyse hiçbir fikre sahip değiliz. İlk olarak, Tonyukuk ve Bilge Kağan Yazıtları’nda sadece iki kez aynı durumu anlatmak için geçen “*idi oksuz*” kelimesinin oluşumunda yokluk belirten vurgulu yapının olduğu ve bunu doğrulayacak şekilde Çince den eski Uygurcaya çevrilen çalışmalarda benzer kelimelerin bulunduğu açıklanacaktır. Daha sonra, “*ok*” kelimesinin esas anlamı - “*idi oksuz*” yapısının kök kelimesi – tarihsel çalışmalar, belgeler ve Türk dillerinden örnekler temelinde açıklanmaktadır. Son olarak, eski tarihsel çalışmalarla bağlantılı yorumlar esasında “*idi oksuz*” kelimesinin geçtiği iki yazıtta amacı ve anlamı açıklanacaktır.

Bu makalede incelenen ikinci kelime ile ilgili çeşitli okumalar, ve bugüne kadar yürütülmüş çalışmalar konusunda kısa bir girişten sonra en eski tarihsel kaynaklarda, hatta dini çalışmalarda geçtiği yerlerde kelimenin (savaş tutsağı anlamında) kaynağı araştırılarak kelimenin gerçek anlamı konusunda daha anlaşılır bir görüş geliştirme yönünde çalışma yürütülecektir.

Anahtar kelimeler: *Eski Türkçe, Eski Uygurca, Orta Çince, Çeviri, Türk İslam Edebiyatı.*

GİRİŞ

Eski Türk Dili araştırmalarında, dil bilimcilerimizin her biri kendi bilgi ve ilgilerine dayanarak, kendi araştırma yöntemini geliştirmiştir. Bu yöntemlerden şimdiye kadar en çok kullanılanı ise, tarihî filoloji yöntemiyle, sözün bilinen en eski biçimi ve yeni biçimlerindeki ses değişimi özelliklerine dayanarak anlam ve biçim özelliklerini incelemek olmuştur. Bir diğeri ise çağdaş Türk dillerinde korunan söz ve söz anlamından yararlanarak, eski sözün anlamını aramak olmuştur. En son yön-

* Almanya, Georg-August-Üniversitesi Göttingen, Türkoloji ve Orta Asya Araştırmaları Bölümü, Dr.
E-posta: ablet.semec@t-online.de

temlerden biri ise, Moğolca ve Macarca gibi dillerde korunan eski biçimlerden yola çıkarak, eski söze anlam ve biçim vermek olmuştur. Son zamanlarda ise, neşredilen tercüme özelliğindeki Eski Türkçe dil malzemelerinin yardımıyla Eski Türkçe sözleri, terimleri daha iyi anlamaya çalışmak yeni bir eğilim olmuştur. Eski Uygurca çeviri dili derken, çoğunluğu Çince'den çevrilen dinî metinlerin dili ile ondan sonra, miktarları bakımından bir sıralamayla Toharca, Soğutça ve Tibetçe gibi dillere ait metinlerin dilini kastediyorum. Sadece sözün biçimi ve anlamını değil, farklı kavimlerin kültürel özelliklerinin nasıl anlaşıldığını ortaya çıkarmak da burada önemli olmaktadır.

Biliyoruz ki, Türkler eski zamanlardan itibaren diğer komşu kavimlerin dillerini öğrenmeyi ve o dillerden kendi dillerine kelime almayı veya yabancı bir kelimeye Türkçe karşılık vermeyi çok iyi bilen bir millettir. Tercüme eserlerimizin dilini asli metinlerin diliyle karşılaştırdığımızda, Türkçenin kaynak dildeki metni kelime kelime tercüme etmediğini, yeri geldiğinde metni açıklayarak serbest bir şekilde tercüme ettiğini görüyoruz.

Sayısı epey çok olan bu çeviri metinlerinin söz varlığı, eski Türk yazıtlarımızın dilini daha iyi anlamamız için çok önemli bir kaynaktır. “Eski Uygurca Çeviri Metinleri Işığında Orhun Yazıtlarının Söz Varlığı” konulu bir dizi makalede, şimdiye kadar yapılmış çalışmalarda yeterince anlaşılmayan kelime ve kavramlar üzerinde çalışılarak elde edilmiş sonuçlar tanıtılacaktır. Bu ilk bölümde “*idi oksuz*” ve “*bulun*” sözcüklerinin tam anlamı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1. Kül Tegin ve Bilge Kagan Yazıtında geçen *idi oksuz* sözünün anlamı

Kül Tegin yazıtında yer alan *idi oksuz kök türk bodun* ibaresi bildiğimiz kadarıyla anlamı tam anlaşılamayan bir ibare olmuştur ve bu ibare hakkında günümüze değin pek çok görüş ileri sürülmüştür. Uzun süre yazıtların dilinin genel adı ve bu dilin sahibi olan kavmin adı olarak anlaşılan kök türk sözünün önünde gelen *idi oksuz* sözü de *kök türk* deyimini yanında ele alınmıştır.

Bu söz üzerinde son olarak en kapsamlı araştırmayı Ceval Kaya yapmıştır (Kaya 2011: 363-467). Kaya, bu sözcük üzerinde günümüze kadar yapılmış bütün çalışmaları ve görüşleri incelemiş, değişik okuma teklifleri ve anlamlandırma tekliflerini çok detaylı biçimde karşılaştırarak *idi oksuz* şeklinde okumanın doğru olduğunu ve sözün anlamının “hiç bağısız, tamamıyla hür, tam bağımsız” olması gerektiğini ileri sürmüştür (Kaya 2011: 463-465). Marcel Erdal haklı olarak Gabain’in bu sözün *id-* “göndermek” fiilinden geldiği görüşünü kabul etmemiştir. (Gabain 1935: 176b). Erdal çalışmasında kendisinden önce ifade edilen görüşleri incelemiş, ama yeni bir görüş sunmamıştır. (Erdal 2004: 345-346). Erdal’ın son kitabının indeks bölümünde burada bahsi geçen *idi* sözünü “sahip, iye” anlamındaki *idi* sözüyle aynı yere koyması (Erdal 2004: 567) bizi sözün bununla ilgili olabileceği düşüncesine sevk etmektedir. Hatice Şirin User ise bu iki sözü haklı olarak ayırt etmiştir (User 2010: 523).

Gabain, idi sözünü “olumsuzun kuvvetlendiricisi” olarak tanımlıyor (Gabain 1998: 274a).

Erdal’ın gösterdiği gibi, idi ...suz sözü her zaman olumsuz anlamlı söz ya da olumsuz anlam yapan söz yada eklerle beraber kullanılıyor (Erdal 2004: 345).

Kanaatimce, burada geçen Eski Türkçe idi/edi sözünü “hiç, tamamen, bütünüyle, hepten (User 2010: 179b) “asla, mutlaka, kuşkusuz, tümüyle” (Ölmez 2012: 312) diye çevirmemizin nedenini, bu sözden sonra gelen isme uyan anlamda bulabiliriz. Orhun yazıtlarında 7 defa geçen bu sözcüğün kullanım yöntemini aşağıdaki gibi üç ayrı biçimde özetleyebiliriz.

1.1. ... *idi yok* ... . *idi ... yok* ...

Bu biçim KT ve BK yazıtlarının her birinde bir defa ve T yazıtında ise üç defa geçiyor.

ötükän yışda yeg idi yok ärmiş. “Ötüken topraklarından daha iyisi yokmuş.” (KT G4, BK K3).

türk sir bodun y(e)rintä idi yorumazun , us(a)r idi yok kış(a)l(i)m t(e)r m(ä)n “Türk Sir halkı yerinde yaşamassınlar. (yaşaya) bilirlerse tümüyle gözden yok edelim derim.” (T G11-12).

üçägün k(a)vış(t)p sül(ä)l(i)m : (i)di yok kış(a)lım t(e)m(i)ş (T 21) “Üçümüz birleşip (onlara karşı) ordu gönderelim tümüyle yok edelim demiş.” (Ölmez 2012: 172).

türk bod(u)n t(ä)m(i)r k(a)p(i)gka t(e)nsi oğlu (a)yt(i)gma t(a)gka t(ä)gm(i)ş idi yok (ä)rm(i)ş (T 46-47) “Türk halkı Temir Kapıç’a ‘Tanrı Oğlu’ denen dağlara (kadar) hiç ulaşmamış.”

elt(e)r(i)ş k(a)g(a)n k(a)zg(a)nm(a)s(a)r yok (ä)rti (ä)rs(ä)r b(ä)n öz(ü)m bilgä tonukuk k(a)zg(a)nm(a)s(a)r b(ä)n yok (ä)rt(i)m (ä)rs(ä)r k(a)pg(a)n k(a)g(a)n türk sir bod(u)n y(e)rintä bod y(e)mä hod(u)n y(e)mä kişi y(e)mä idi yok (ä)rt(ä)çü (ä)rti “Elteriş Kağan başarılı olmasaydı, o olmasaydı, ben, ken- dim Bilge Tunyukuk başarılı olmasaydım, ben olmasaydım, Kapgan Kağan, Türk Sir halkı topraklarında boy da, halk da, insan da asla olmayacaktı.” (T 59-60).

Eski Uyğurca döneminde idi / yok sözü daha fazla kullanılıyor: yaguru södäbärü munı tæg idi muñadinçig sav bolmuş yok “yakın (ya da) eski zamandan buyana bunun gibi olağanüstü iş olmamıştı” (HT VII 1266-1267). Çince aslı: 近古以來未曾有也 (CEZ 260a06).

1.2. *idi ...+sUz*

ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ärmış (KTD 2-3; BK D 4) “Kök Türkler (bu) ikisinin arasında(ki bölgede) dağınık halde öylecene yaşıyormuş” (Ölmez 2012: 92).

Bu biçim Toharcadan çevrilen *Maitrisimit* gibi eski dönem çeviri metinlerinde görülür: *idi muşsuz* “üzüntüsüz” (Maitr Qomul, 5. Bölüm, 7 v22).

Ama *idi ...+sUz* daha sonra Çince'den çevrilen metinlerde artık kullanılmıyor. Ancak bu şeklin genişlemiş hâli kullanılmıştır. Mesela, *idi* Orhun yazıtlarında kendisiyle aynı şekilde kullanılmış olan *näŋ* ile birleşerek *näŋ idi ...+sXz* şeklini almıştır.

Çeviri metinlerinden Xuanzang'ın yaşam öyküsünde geçen bir örnekte böyle geçiyor: *näŋ idi sözlägülüksüz tetir* “her hangi bir şey denilecek değildir” (HT VIII 1018-1019). Çince aslı: 非<此>所云也 (CEZ 265a15).

1.3. *idi ...-mA-*

türk sir bodun yerinde idi yorumazun (T11) “Türk Sir halkı topraklarında yaşamasın.”

Bu biçim Çince'den çevrilen metinlerde *näŋ* ile genişleyerek *näŋ idi ... -mA-* olarak karşımıza çıkıyor: *näŋ idi edizin tärinän täŋlägäli bolmaz* (HT VI 1364-1365) Çince aslı: 莫測高深 (CEZ 256a07).

HT VI'da Çince 無假於人 cümlesi tam altı defa tekrarlanıyor: *näŋ idi kişi yal(a)ŋokka tayanmış bilig ärmäz* (HT VI 1081-1082). Çince aslı: 無假於人 “kimseye dayanma yok” (CEZ 255b08). *näŋ idi kişi yal(a)ŋ okka tayanmaktın ärmäz* cümlesinin Çince karşılığı 無假於人 (CEZ 256a07) “kimseye dayanmak yok” (HT VI 1364-1365).

Aynı Çince cümle bir sonraki satırda tekrarlanırken bu defa *idi* kullanılmadan Eski Uygurcada Orhun yazıtlarındaki gibi ifade edilmiştir: *näŋ kişi yal(a) ŋokka tayanmaktın ärmäz* (HT VI 1432-1433). Çince aslı: 無假於人 (CEZ 255b26) “kimseye dayanmak yok”. Yani buradan anlıyoruz ki, burada *idi* olsa da olmasa da cümlenin anlamı değişmeyecektir.

Görüyoruz ki, *näŋ ... -mA-* ve *näŋ idi ... -mA-* Çince'deki tek işaret 莫 *mo*, 非 *fei*, 無 *wu* işaretlerinin tercümesidir ve tek bir olumsuzluk ya da yokluk anlamını veriyor. Burada *idi* sözü için “hiç, fakat” gibi anlamları yüklememiz aslında gerekmemektedir. Burada esas söz olan *ok* konusunda Kaşgarlı Mahmud şöyle bir açıklama yapıyor: “paylar ve toprak hisseleri üzerine üleşmek için atılan ok; çekilen kur'a; mirasta düşen pay” (DLT I: 37-9; 48-9; 48-10). *Ok* sözünün bu anlamı bazı Türk dillerinde yakın zamana kadar yaşamıştır. Örneğin, Doğu Türkistan'ın Üstün Artuş kasabasında 1897-1898 yıllarında kaleme alınmış bir belgede “Medrese Mahmudiye” adındaki bir medreseni vakıf tarlalarından elde edilmiş hasılatın taksimatı şöyle yazılmıştır: *yäri iğarägä alıp tarığuçıldın kalgän kirim on ok kılınıp, baş oknu mädräsä mudärrisi özläri särf etädur. Üç oknu mädräsä talibläri, bir oknu üç ok kılıp, iki oki mädräsänin bozulgan yerlirigä işlätilir* (mäshädi 2012:

160). Bu örnekte aynı anlamın çok iyi korunduğu oldukça açık görülüyor. Yani *idi oksuz* sözü “oklara (kabilelere) bölünmeyen, kabileler şeklinde olmayan” diye anlaşılırsa dağa da uygun olacaktır.

Böyle bir açıklama yapma nedenimizi daha da iyi anlatmak için bazı tarihi konulara temas etmemiz gerekiyor. Çinliler tarafından 1065-1084 yıllar arasında yazılan “Halkı idare etmek için yararlı genel örnekler” kitabında Batı Türk Kağanlığı hakkında yazılan şöyle bir kısım bulunur:

可汗分其国为十部，部以一人统之，人授一箭，号十设，亦曰十箭。为左、右；右五咄陆部，置五大啜，居碎叶东；右五弩失毕部，置五大俟斤，居碎叶西。其下称一箭曰一部落，号十姓部落云

Tercümesi:

(Batı Türklerinin kağanı Elteriş) kağan devletini on bölüme ayırdı. Her bir bölüme bir tane başkan seçti ve onların her birine bir tane ok verdi ve onları on ok diye adlandırdı. Yine sağ ve sol kanatlara ayırdı. Sol kanadı 5 tuğluğ olarak ve onlardan beş tane Çor tesis ederek Tokmak'ın doğusuna yerleştirdi. Sağ kanada 5 Nuşibi atadı ve onlardan 5 büyük İrkin tesis ederek Tokmak'ın batısına yerleştirdi. Sonra her bir ok bir soy olarak atandı. (Böylelikle) onların hepsi birlikte 10 soy diye adlandırıldı.”

Bir başka tarih kitabı 唐会要 Tang huiyao'da da benzer bir konudan bahsediliyor:

贞观十二年十二月.西突厥分为十部.每部酋长各赐箭. 謂之十箭.又分左右廂.左廂號五咄陸部.置五大啜.右廂號五弩失畢部.置五大俟斤.通謂之十姓部落.

Tercümesi:

Zhen Guan 12. yılı (yıl 638) 12. ay batı Türkleri 10 bölüme ayırdı ve her bir bölüm başkanına bir tane ok verildi ve (hepsi beraber) on ok olarak adlandırıldı. Yine sol ve sağ kanatlara ayrıldı. Sol kanat 5 tuğluğ olarak adlandırıldı ve (onlardan) 5 tane Çor tesis edildi. Sağ kanat 5 Nuşibi olarak adlandırıldı ve onlardan 5 büyük İrkin tesis edildi. (Ve onların) hepsi beraber 10 soy diye adlandırıldı”.

Bu kaynakta ifade edildiğine göre, bir yeri bölgelere ayırarak idare etme çalışması 638 yılının aralık ayında yapılmıştır. Yani yazıtta geçen *idi oksuz* sözüyle 638 yılı aralık ayından önceki Batı Türkleri daha yönetim bölgelerine bölünmemiş olarak mevcudiyetlerini sürdürüyordu. Bu söz, 638 yılı aralık ayına rast gelen Türk tarihinde ilk defa Türk devletini soyları arasında yönetim birliklerine ayırarak idare etmek gibi çok önemli bir hadiseden bizi bilgilendiriyor.

Sonuç olarak, *ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ärmiş* (KT D 2-3, BK D 4) cümlesini “İkisinin arasında soylara (soylarına göre yönetim bölgelerine) bölünmeyen kök Türkler yaşıyormuş” diye anlamının daha doğru olacağını düşünüyorum.

2. Küli Çor yazıtında geçen *bulun* “esir” sözü üzerine

Orhun yazıtlarında *bulun* “savaş tutsağı” sözü önemli bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Orhun yazıtlarının birçok yerinde karşılaştığımız *buluna-*, *kul bol-* (KT D7, KT D24, BK D36) ve *kulad-* (KT D13 ve BK D11-12) sözlerinden anlıyoruz ki, Türklerin savaşta elde ettikleri maddi ganimet dışın- da ne kadar düşmanı tutsak etmiş olduğu da başarısının bir işaretidir. Bu anlayışın Türkler arasında çok önemli olduğunu, Roma elçisi Valantin 576 yılında Türkler arasında yaşadıklarını anlatırken şöyle gösteriyordu: “*Türkler, kağan için at binen, savaşa katılan ve dört düşman askerini tutsak yapan kişinin vefatından sonra onun için büyük cenaze töreni düzenliyorlardı*” (Chen 1958: 111).

Çin kaynaklarından anlıyoruz ki, Türklerin ekonomisinde “savaş tutsakları”nın çok önemli bir yeri vardı. Türkler elde edilen tutsaklarını göç ettikleri yerlere yanlarında götürüyor ve onları çiftçilik gibi işlerde kullanıyordu. Gerektiğinde de bu tutsakları geri isteyenlere satarak devlet için büyük gelir elde ediyordu. Çin tarihiyle ilgili kitaplar, sadece Tang Hanedanlığı döneminde birçok defa böyle ticaretlerin yapıldığını bize haber veriyor.

Eski Türkçe *bulun* sözünün fiil gövdesi olan *bulna-* Küli Çor yazıtının 5. ve 22. satırında karşımıza çıkıyor. Nâşirlerin hepsi 22. satırdaki biçimi *bulnadı* okuyup aynı fikri paylaşırsa da, 5. satırda yer alan sözü okumakta tam bir mutabakata varılamamıştır.

Her iki sözün son bölümü epeyce yıprandığı için sözcüğün değişik okumaları ortaya çıkmıştır. Clauson sözlüğünde önceki çalışmalara dayanarak *oglin kişisin bulun kıl[ılp]* (Clauson 1974: 343a) olarak okumuştur (User 2010: 382). Fakat daha sonra Mehmet Ölmez *oglin kişisin bulna[di]* (Ölmez 2012: 198, 200) ve Erhan Aydın *oglin kişisin buln [adıp]* (Aydın 2012: 144) şeklinde düzeltmiştir. Ben bu okumalar arasında Erhan Aydın’ın *buln [adıp]* okumasını doğru buluyorum.

Ancak cümlenin tercümesinde kullanılan zaman tercümelemlerde farklılık gösterir. Clauson’un “*making his children and wife prisoners*” çevirisine Mehmet Ölmez “evlatlarını kadınlarını tutsak etti” diye karşılık veriyor. (Ölmez 2012: 203) Marcel Erdal, Clauson’nun *bulun* sözünün kökünde *bul-* fiilinin olduğu fikrini savunuyor (OTWF I: 305). Ama Clauson, bu sözünde ikinci *u* harfinin yazılmadığını sebep göstererek kendi açıklamasından duyduğu şüpheyi ifade etmek zorunda kalmış ve “iki sözün anlam bağı yakın değildir” demişti (Clauson 1975: 343a). Yani, bir şeyi normal biçimde “almak” ile “düşmana tâbi olan birini savaşarak, zorlukla düşman elinden almak” arasında fark olması gerektiğini düşünmüştür.

bulna- fiili Uygur budizminde *bulun al-* şeklinde görülüyor. İslamî dönem metinlerinde ise önceleri çoğunlukla *bulun kıl-* (KB 3636, KB 491, KB 5411) ve *bulun bol-* (KB 1438, KB 2402, KB 2723) şeklinde ve sonradan *bulun eyle-* (KE, 56/6), *bulun ol-* (KE, 549/10) şeklinde görülüyor.

Aşağıda, Eski Uygurca çeviri metinlerinde geçen *bulun* sözünü ilgili birkaç örneğe bakacağız: *altı kızları bulun alıp kisilendi artı*. “altı kızı tutsak alarak evlenmişti”; ... *otuz tümän kişisin bulun alı y(a)rlıkadı* (HT VI: 1193).

“300 bin insanımı tutsak aldı” [Çince: 俘(酋*或)三十萬眾] (CEZ 255c02, Mayer 2001: 64). Burada *bulun al-* fiilinden teşkil edilen *bulun alı* Çince *fu* 俘 “savaşta tutsak almak” karakterinin tercümesi olarak geçiyor (Mathews 1931: 286c). Eğer burada biz *bulun* sözündeki *bu*’nun ses ve anlam bakımından aradığımız söz olduğundan emin olursak, diğer parça olan *lun* kısmını çözmemiz gerekecektir. Bunun için, Türk tarihi için önemli bir kaynak olan “Yeni Tangname” (新唐书 *Xin tang shu*) kitabında yer alan “Türkler Tezkiresi”nden bir cümleyle bakalım. Bu cümle El Bilge Kutlug Kagan’ın 642 senesinde Soğutluların Mi devletine (米國 *mi guo*) hücum etmesinden bahsetmektedir: 道米國 即破之 系虜其人 “Mi devleti (Türkler tarafından) hücumu uğradı, adamları tutsak edildi”.

Buradaki Çince 虜 *lu* karakteri “savaşta tutsak almak” anlamındadır (MATHIEWS 1931: 596b). Edwin George Pulleyblank’a göre bu Çince karakterin Orta dönem Çincedeki seslik hâli *luo*’ şeklindedir (Pulleyblank 1991: 200).

Bu karakter sonradan anlamı kendisiyle aynı olan 俘 *fu* karakteri, ki bunun orta Çincedeki hâli *buě* (Pulleyblank 1991: 97). ile birleşerek 俘虜 *fulu* yani Horta Çince telaffuzuna göre *bulu* biçimini almıştır. Türkçedeki *bulun* ise bu *bulu-* fiilinin üzerine fiilden isim yapan *-(X)n* eki getirilerek teşkil edilmiştir. Buna benzer yapıdaki bir örnek olarak san “sayı” kelimesini gösterebiliriz (OTWF I: 306). Bu iki eş anlamlı işaretin beraber geçtiği örneklerden Tang Hanedanlığı dönemi 646 senesinde Fang Xuanling (579-648) tarafından kitap haline getirilen Çince kaynaklardan biri “Jinname” (晋书 *jin shu*) kitabında yer alan “Zudi’nin yaşam öyküsü” (祖逖传 *Zudi zhuan*) bölümünde de şöyle geçiyor:

幸哉遺黎免俘虜，三辰既朗遇慈父，玄酒忘勞甘瓠脯，何以詠
恩歌且舞！ Görülüyor ki sonradan yaygın olarak kullanılan eş anlamlı 俘 ve 虜 işaretlerinin bir araya gelerek tek bir söz olarak kullanılma zamanı çok öncelere gidiyor.

Buraya kadar ifade ettiklerimizden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz:

1. Eski Türkçe *bulun* sözünün kökeni *bul-* değil belki de *bulu-* olması gerekir.
2. Günümüze kadar bulunmuş Eski Türkçe metinlerin sözvarlığına ve sonraki dönemlerdeki değişimleri göz önümüzde bulundurarak, bu kelimenin fiil olarak daha sonra da isim olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Eski Türkçede Orta Çince ile ses benzerliği olan *bul-* fiili aynı zannedildiği için *bulun* sözünün kökeni doğru tespit edilememiştir. Aslında *bulun* sözünün kökü Çinceye gitmektedir. Ancak üzerine gelen *-(X)n* eki Türkçedir.

SONUÇ:

Zaman bakımından Eski Türk Yazıtları dönemine en yakın olan, böylelikle içerdiği anlam ve biçim yönünden o kadar büyük değişikliğe uğramamaş olan söz

varlığı özelliklerini daha da iyi anlamak için, komşu ve bazen bir birine karışık yaşayarak bilgi ve düşünce alış verişinde olan milletlerin dil ve kültüründen çok iyi biçimde yararlanmayı bilen Eski Uygurlar başarıyla geliştirmiş çeviri edebiyati dili yardemiyle şimdiye kadar çözülmemiş daha da çok sorunları çözer ve biliriz. Üzerinde çalışılmış Eski Uygurca Çeviri Metinler sayısının çoğalması ve bu alanda yapılmış araştırmaların derinleştirilmesiyle elde edilmiş başarıları, Eski Türk Dili söz varlığı araştırmaları için hizmet ettirerek Türk Dili tarihi araştırmalarına daha da büyük katkı sağlayabiliriz.

KAYNAKLAR

1. Aydın, Erhan (2012), Orhon Yazıtları. (Köl Tegin, Bilge Qagan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), Konya.
2. Chen, Zhongmian (1958), Xitujuechuqibuzhuan西突厥初期补传. In: Shiliaobuquejikaozheng 史料补阙及考证. Beijing.
3. Clauson, Sir Gerart (1972), An Etymological Dictionary of Prethirteen Century Turkish. Oxford.
4. Ercilasun, Ahmet Bican /Akkuyunlu, Ziyat (2014): Divanu Lugati't-Türk. Ankara.
5. Erdal, Marcel (1991), Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. 1-2. Wiesbaden. (Turcologica. 7.)
6. Erdal, Marcel (2004), A Grammar of Old Turkic. Leiden/Boston. (Handbook of Oriental Studies. Handbuch der Orientalistik. Section 8: Central Asia. 3.)
7. Gabain, Annemarie von (1935), Die Uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels. Berlin. (Aus: SPAW. Phil.-hist.Kl. 1935, 7. 151-180)
8. Gabain, Annemarie von (1998), Eski Türkçenin Grammeri. (Çeviri Besim Atalay), Ankara.
9. Huili und Yancong (688), Datang daciensi sanzang fashi zhuan.
10. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk (I), (Çeviri Besim Atalay), Ankara 19923.
11. Kaya, Ceval (2011), Göktürkçe idi oksuz üzerine. In: "Orhon Yazıtların Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu „III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (I), 26-19 Mayıs 2010. Bildiriler Kitabı (1. Cilt), Ankara. 463-467.
12. Mathews 1931 Mathews R. H. (1931), Chinese -- English Dictionary. Cambridge, Massachusetts.
13. Mayer, A. L. (2001), Cien-Biographie VI, übersetzt und kommentiert, Wiesbaden.
14. Ölmez, Mehmet (2012), Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'dak Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük. Ankara.

15. Ölmez, Mehmet (*In Vor ber eit ung*), Die alttürkische Xuanzang-Biographie VI.
16. Pulleyblank, Edwin G. (1991): *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver.
17. Röhrborn, Klaus (1991), Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nachder Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. von Gabain hrsg., übers. und kommentiert. Wiesbaden. (*Xuanzangs Leben und Werk*. 3. VdSUA. 34)
18. Röhrborn, Klaus (1996), Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nachder Handschrift von St. Petersburg, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. von Gabain hrsg., übers. und kommentiert. Wiesbaden. (*Xuanzangs Leben und Werk*. 5. Vdsua. 34.)
19. T 1053 Taishō Shinshū daizōkyō 大正新修大藏經, vol . 50, no. 1053, hg. V. Takakasu Junjirō und Watanabe Kaigyoku (Tōkyō, Taishō issaikyō kankōkai. (1924-1932), (<http://www.cbeta.org/result/T50/T02n1503.htm>)
20. Tang huiyao 唐会要 [Tang Sülalesiyle ilgili önemli hatıralar]. Juan 卷94 [94. Cild]
21. Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.
22. User, Hatice Şirin (2009), *Köktürk Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen.
23. Yeni Tangname. 215. Bölüm (II), “Türkler Tazkiresi”. Ürümçi 2010. 610-699.
24. Yılmaz, Emine / Demir, Nurettin / Murat Küçük (2013), *Kısas-ı Enbiya*. Ankara.
25. Zi zhi tong jian 资治通鉴 [Halkı idare etmek için yararlı genel örnekler], juan 卷 195 [195. Cild].

Абет Семет (Германия)

Словарный состав орхон-енисейских памятников в свете древнеуйгурских переводных текстов

Резюме

В данной статье рассматриваются слова «*idi oksuz*» и «*bulun*». Происхождение и значение первого слова неоднократно исследовались, что же касается второго, то о нем у нас не имеется какого-либо определенного мнения. В первую очередь, в памятниках «Тонъюкук» и «Бильге Каган» появление слова «*idi oksuz*», употребляемого для описания одного и того же события дважды, объясняется наличием схожих слов в переводных текстах с китайского на древнеуйгурский язык. Затем на основе исторических исследований, документов, а также благодаря примерам, взятым из тюркских языков, исследуется основное значение слова «ок» («*idi oksuz*») И наконец, на

основании древних исторических исследований изложены цель и значение слова «idi ogsuz» в обоих памятниках.

В отношении второго слова, рассмотренного в данной статье, будет проведено более подробное исследование относительно его точного значения, выявлено его происхождение (в значении «пленник») на базе очень древних исторических и даже религиозных фактов и источников, в которых оно упоминалось.

Ключевые слова: *древнетюркский язык, древнеуйгурский, китайский, перевод, тюркская исламская литература.*

Abet Samet (Germany)

The Vocabulary of Orkhon-Yenisey Monuments on the Basis of the Old Uyghur Texts

Abstract

The article deals with the word “idi ogsuz” and “bulun”. The origin and meaning of the first word have been studied for many times, but concerning the second one, we don't have any definite ideas. First of all, in the monuments “Tonyugug” and “Bilge Qaghan” the word “idi ogsuz” appeared twice for the description of one and the same event will be given about the number of similar words in translations from Chinese into Old Uyghur. Then on the basis of historical studies, documents, as well as, due to the patterns, taken from Turkic languages, the main meaning of the word “og” (“idi ogsuz”) is researched. And at last, according to the Old historical researches, the purpose and sense of the word “idi ogsuz” were explained in both monuments.

But coming to the second word, studied in the given article, a more thorough research will be made to know its exact sense, and origins (in the meaning “prisoner”) relying on very old historical and even religious facts and sources, where it was mentioned.

Key words: *Old Turkic, Old Uyghur, Chinese, translation, Turkic Islamic Translation.*
